

ЛІНГВОПОЕТИКА. СТИЛІСТИКА

УДК 82.09

А. Т. Гулак, С. М. Нікіфорова

“СМІХОВЕ СЛОВО” В РОМАНІ М. О. БУЛГАКОВА «МАЙСТЕР І МАРГАРИТА»

Світлій пам'яті мого наукового керівника
Анатолія Тихоновича Гулака присвячується

Основна увага авторів зосереджена на розкритті специфіки комічного в романі М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита», на використанні “чужого” слова, а також композиційних прийомів, що спричиняють виникнення комічних ефектів. Діапазон емоційних оцінок, які автор дає своїм комічним персонажам, дуже широкий: від в’їдливої іронії щодо членів літературної асоціації до гумористичних образів звичайних радянських громадян.

У статті наведено приклади того, як М. О. Булгаков з нещадною іронією викриває порожнечу й штучність офіційно-канцелярського мовного стандарту, словесних штамів, що приховують справжню, природну сутність явищ.

Ключові слова: “чуже” слово, невласне пряма мова, “аристократична” модель комічного, перифрастичний опис, риторичні штампи.

Gulak A., Nikiforova S. “Laughing Word” in the Novel by Michail Bulgakov’s «The Master and Margarita». *The relevance of the topic of this work is due to the attention of modern philologists to the personal aspect of language learning, to the study of linguistic means that characterize human intentionality; to the dynamic structure of the literary text associated with its existence in the communication “author – reader”.*

The main attention of the authors is focused on revealing the specifics of the comicality in Bulgakov’s novel «The Master and Margarita», using “someone else’s” words, as well as compositional techniques of representation, leading to comic effects. The range of emotional assessments that the author gives to his comic characters is very wide: from the scathing irony of the literary association members to the humorous images of ordinary Soviet citizens.

The purpose of this article is to consider what stylistic devices are used by Michail Bulgakov to achieve comic and ironic effects in the novel «The Master and Margarita», creating images of characters.

The purpose involves solving the following main tasks:

– to consider the main types of comic - humor and irony and their functioning in the novel «The Master and Margarita»;

- to identify and consider the basic techniques of organizing a comic text;
- to identify and analyze the linguistic means of achieving a comic effect in the text of the novel by Michail Bulgakov.

The article provides examples of how Bulgakov with ruthless irony exposes the emptiness and artificiality of the official-clerical language standard, verbal stamps that hide the true, natural essence of phenomena. He seeks to reflect genuine reality, not distorted by the "crooked mirror" of official bureaucratic phrases.

The merry magical power of Bulgakov's laughter is aimed at ridiculing the senseless reality that was idealized by official Soviet literature. There were clear signs of what Bakhtin called the "carnival worldview" and the spirit of ancient *menippeia* in «The Master and Margarita».

Keywords: "someone else's" word, implicit-direct speech, "aristocratic" model of the comic, periphrastic description, rhetorical stamps.

Вступ

Актуальність теми цієї роботи зумовлена увагою сучасних філологів до особистісного аспекту вивчення мови, до дослідження мовних засобів, що характеризують людські інтенціональності, до динамічної структури художнього тексту, пов'язаної з його існуванням у комунікації "автор – читач". Найбільш широкі можливості для дослідження різних аспектів мовної особистості, на думку сучасних учених, надає вивчення мови творів видатних письменників.

Роман М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита» належить до кращих здобутків світової художньої думки. Булгаков жив і писав у складний переломний час, коли руйнувалися старі та встановлювалися (не без тиску революційної влади) нові норми мовно-літературного висловлення. Письменник не сприйняв стандартне мовлення 20–30-х років. Його позицію можна кваліфікувати як "мовний опір" – протистояння тоталітарній мові. Багато особливостей булгаковського стилю пояснюються не лише своєрідністю таланту письменника, але й критичним ставленням до радянської влади, до панівної ідеології, до офіційної штапованої мови. Талант точно, пластично зримо зображувати явища життя поєднувався в Булгакова із сатиричним, негативним висвітленням сучасної йому дійсності. Стиль письменника наділений великою сатиричною силою, що особливо яскраво й різноманітно виявилася в романі «Майстер і Маргарита».

Як відомо, існують такі види комічного ефекту, як гумор, сатира, гротеск, іронія, карикатура, пародія тощо. Подібне виділення видів

походить від змішування форм і прийомів комічного. Гротеск, карикатура, пародія входять у техніку гіперболи й у сукупності становлять прийом деформації явищ, характерів, а також однаковою мірою слугують і сатири, і гумору.

Оскільки комічне є відображенням психічної, когнітивної та комунікативної діяльності людини, окремі аспекти цього явища неодноразово ставали об'єктом вивчення фахівців різних галузей знання: естетики (Ю. Б. Борев, Б. Дземідок, М. С. Каган, О. М. Лук, М. В. Рюміна, В. П. Шестаков), культурології (В. М. Пивоев), літературознавства (Н. Я. Берковський, А. З. Вуліс, Е. К. Озмитель, Г. Н. Поспелов, В. Я. Пропп, Л. І. Тимофеев).

Дослідження феномену комічного в лінгвістиці пов'язане передусім з прагненням до всебічного вивчення мови. У лінгвістичних розвідках комічне розглядають у фокусі таких напрямів, як лінгвокультурологічний (С. С. Єфімова, В. І. Карасик, І. В. Попченко), структурно-семантичний (Н. Д. Арутюнова, І. Р. Гальперін, С. Г. Коншина), комунікативно-прагматичний (П. Грайс, М. А. Кулинич, Е. М. Радіна, Дж. Серль), а також в аспектах таких дисциплін, як когнітивна лінгвістика (С. Аттарді, О. С. Кубрякова, М. Мінський) і стилістика (М. Р. Баландіна, Е. М. Береговська, О. А. Земська, М. А. Паніна, А. А. Проскуріна).

Результати досліджень, отримані в різних сферах знання, у своїй сукупності можуть надати всебічне розуміння комічного. Водночас феномен комічного вивчений ще далеко не повністю, оскільки в кожній предметній галузі розглядається його певний аспект. У фокусі уваги лінгвістів найчастіше перебувають окремі види комічного й мовні засоби, що беруть участь у досягненні іронічного або гумористичного ефекту.

Мета цієї статті – аналіз стилістичних прийомів і засобів, що ними користується М. О. Булгаков для досягнення комічного та іронічного ефектів у романі «Майстер і Маргарита» в процесі створення образів персонажів. Мета передбачає вирішення таких основних завдань: 1) розглянути основні види комічного – гумор та іронію і їх функціонування в романі «Майстер і Маргарита»; 2) виявити й схарактеризувати основні прийоми організації комічного тексту; 3) виявити й проаналізувати мовні засоби досягнення комічного ефекту в тексті роману М. О. Булгакова.

Методи дослідження

У роботі було використано такі методи: описово-стилістичний метод, за допомогою якого було виокремлено й проаналізовано стилістично активні мовні засоби, використані письменником; структурно-стилістичний метод, що висуває в центр спостережень функції, значення або призначення виділених мовних елементів, їхню роль у цілісній словесно-художній структурі, а також персоналістичний, контекстуальний, інтерпретативний методи.

Виклад основного матеріалу

Роман М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита» складний за своєю художньо-стилістичною структурою. У ньому органічно поєднується фантастика, що слугує тут «не для позитивного втілення правди, а для її пошуку, провокування і, головне, для її випробування» (Бахтин, 1972: 193), з реалістично репрезентованими, сатирично висвітленими картинами, які відтворюють побут Москви кінця 20-х рр. ХХ ст., та з епічним, монументальним зображенням епізодів стародавнього Ершалаїма й пристрастей Іешуа.

До яких же стилістичних засобів і прийомів комічного вдавався письменник у романі «Майстер і Маргарита»? Обраний аспект дослідження вже був у фокусі нашої дослідницької уваги (див. Нікіфорова, 2008) й потребує подальшого висвітлення.

Передусім відзначимо принцип зближення авторської оповіді зі сферами мовної свідомості персонажів, із “чужою” мовою. Цей принцип уключення чужого слова в оповідну тканину не тільки створює експресивну різноманітність, але й слугує дієвим засобом сатиричного зображення “зсередини”.

У «Майстрі і Маргариті» “чужий” голос уводиться за допомогою цитування та невласне прямої мови. У невласне прямій мові оповідач, як правило, поступається своїм місцем і своїм голосом персонажу. Під час цитування ж у висловлюванні, що в цілому йде від оповідача, використовується окремих фрагмент мовлення (або якісь слова) персонажа. О. В. Падучева вважає, що «в невласне прямій мові “слово” персонажа входить у контекст його ж власного мовленнєвого (ментального, перцептивного й т. ін.) акту, можливо, не експлікованого, а під час цитування “слово” персонажа використовується в складі мовленнєвого акту оповідача» (Падучева, 1996: 354).

Процитоване слово (словосполучення) в Булгакова здебільшого не береться в лапки й не супроводжується вказівкою на джерело – воно виділяється в об'єктивній оповіді суб'єктивною експресією. Пор.:

Теперь следствию по этому странному делу, отдающему совершенно явственной чертовщиной, да еще с примесью каких-то гипнотических фокусов и совершенно отчетливой уголовицы, надлежало все разносторонние и путанные события, происшедшие в разных местах Москвы, слепить в единый ком.

Експресивні звороти сприймаються як цитати з промов представників “однієї з московських установ”, що ведуть слідство, але висловлювання в цілому належить оповідачеві й забарвлене його іронією.

У художньому світі булгаковського роману смішне й серйозне, вигадка й реальність строго не розмежовані. Звідси – один з улюблених прийомів мовної гри письменника: балансування на межі прямого й переносного значень слова, поєднання декількох смислів, що спричиняє виникнення комічного ефекту. Зокрема, у наведеному прикладі *чертовщина* означає й те, що пов'язане з нечистою силою, і щось безглузде. Комічний ефект посилюється несподіваним зближенням далеких за значенням словосполучень (*с примесью каких-то гипнотических фокусов и совершенно отчетливой уголовицы*).

Невласне пряма мова дає змогу проникнути у внутрішній світ героїв, зрозуміти психологію їхніх учинків. “Чуже” слово, проникаючи в оповідну тканину, розкриває у всій своїй безпосередності роздуми персонажів, їхні егоїстичні та кар'єрні прагнення, “зсередини” висвітлює літературне й обивательське середовище. Пор., наприклад:

*Прищурившись, финдиректор представил себе Степу в ночной сорочке и без сапог, влезаящим сегодня около половины двенадцатого в какой-то невиданный сверхбыстроходный самолет, а затем его же, Степу, и тоже в половине двенадцатого, стоящим в носках на аэродроме в Ялте... **Черт знает что такое!***

Может быть, не Степа сегодня говорил с ним по телефону из собственной своей квартиры? Нет, это говорил Степа! Ему ли не знать Степиного голоса!.. Как это он мог уехать или улететь вчера вечером, к полудню сегодняшнего дня не долетел бы. Или долетел бы?.. Гм... Ни о каких поездах не может быть и разговора...

Ведь писано же, что явился в угрозыск в половине двенадцатого дня, а разговаривал он по телефону в Москве... позвольте-ка... тут перед глазами Римского возник циферблат его часов... Он припоминал, где были стрелки. Ужас! Это было в двадцать минут двенадцатого. Так что же это выходит?.. Следовательно, в час он покрывает более двенадцати тысяч километров!! Этого не может быть, а значит, его нет в Ялте... Но ведь телеграфируют они оттуда?

Тут погляд оповідача звужується до погляду героя, відповідно оповідь усе більше суб'єктивізується, у неї вводяться мовленнєві форми персонажа. Про відображення позиції персонажа свідчать коливання часового плану (поява форм теперішнього й майбутнього часу на тлі минулого сигналізує про переміщення оповіді у сферу мовлення героя); прислівники часу *вчора, сьогодні* також сприяють переміщенню оповідача в тимчасовий план героя; зміна модальності (уведення модальних слів, питальних й окличних речень, зміна модального плану за допомогою зміни способу: *Да если бы сегодня и не Степа говорил, то...*), виразна віднесеність форми 3-ї особи особового займенника (*с ним, ему*) до персонажа як до того, хто говорить; повторювана підсилювальна частка *же*, умовна *бы*, питальна *ли*, акцентувальна частка *то (ему-то)*, характерна для розмовного стилю. Усі ці елементи використовуються багаторазово, причому повторення само собою додає розповідному дискурсу емоційно-схвильованого характеру, відображаючи тим самим стан персонажа.

Відзначимо також лексичну імітацію стилю мовлення героя та інтонацію схвильованого міркування, що об'єднує невласне пряму мову й мовлення дійової особи в інтонаційну єдність. Цілі фрагменти мовлення персонажа входять у дискурс оповідача в незмінному вигляді. "Чужа" мова домінує в цьому контексті, вона сильніша, активніша за мовлення оповідача; у ній збережені не тільки інтонації, а й стилістично-мовні особливості висловлювання. Оповідач у наведеному фрагменті, по суті, сходить зі сцени. Формується дискурс, де панує свідомість персонажа. Комічний ефект у поданому уривку виникає передусім тому, що події розгортаються одночасно ніби у двох світах – реальному й ірреальному, фантастичному, але персонажі про це не підозрюють і до ірреального світу підходять з мірками світу реального. Звідси – абсурдність питань, що виникають у свідомості фінди-ректора Римського, і взагалі всієї логіки його міркувань.

Невласне пряма мова, будучи засобом психологічної (і водночас сатиричної) характеристики героїв, відтворює їхні думки, а іноді й таємні бажання. Пор.:

– Ага... Ага... Ну ладно, ладно... - не проговорил, а как бы пропел Римский... В голосе сложилась праздничная картина позорного снятия Степы с работы. **Освобождение! Долгожданное освобождение финдиректора от этого бедствия в лице Лиходеева! А может, Степан Богданович добьется чего-нибудь и похуже снятия...** - Подробности! - сказал Римский, стукнув пресс-папье по столу.

Оксюморонне словосполучення *праздничная картина позорного снятия* лежить у руслі авторської кваліфікації таємних бажань Римського. А вигуком *Освобождение!* вводиться “живий” голос фіндиректора – невласне пряма мова, що складається ніби зі шматків внутрішнього мовлення персонажа (*Долгожданное освобождение от этого бедствия в лице Лиходеева!... , чего-нибудь и похуже снятия*).

Крім акцентованого використання “чужого” слова, у “московських” розділах роману для створення комічного ефекту використовуються композиційні прийоми уявлення. Точка “бачення” переміщується у сферу свідомості персонажа, і події зображуються такими, якими вони йому видаються, а не такими, якими є насправді. Для прийомів уявлення характерний смисловий рух від незнання до впізнання. Порівн.:

Вслед за тем, откуда ни возьмись, у чугунной решетки вспыхнул огонечек и стал приближаться к веранде.

Сидящие за столиками... увидели, что вместе с огонечком шествует к ресторану белое привидение. Когда оно приблизилось к самому трельяжу, все как закаменели за столиками с кусками стерлядки на вилках и вытаращив глаза. <...> привидение, пройдя в отверстие трельяжа, беспрепятственно вступило на веранду. Тут все увидели, что это – никакое не привидение, а Иван Николаевич Бездомный – известнейший поэт.

Процитований фрагмент ілюструє незвичайне, “зрушене” зображення об’єкта спостереження, відповідне бачення персонажів – відвідувачів «Грибоедова» (рух від невідомого – *огонечек* – до відомого – *Иван Николаевич Бездомный*). Комізм зображення полягає тут у своєрідному сплетінні елементів світу ірреального та реального й трансформації перших у другі.

У процесі опису страв ресторану використано риторичний і водночас глибоко іронічний стиль, що перегукується з гоголівською стильовою манерою. Починаючись з невимушено-розмовних, "знижених" фраз, мовлення оповідача несподівано сягає патетичної висоти. Сучасні дослідники називають такий прийом опису "аристократичною" моделлю створення комічного (Языковые средства комического, 2007). Порівн.:

Эх-хо-хо... Да, было, было!.. Помнят московские старожилы знаменитого Грибоедова! Что отварные порционные судачки! Дешевка это, милый Амвросий! А стерлядь, стерлядь в серебристой кастрюльке, стерлядь кусками, переложенными раковыми шейками и свежей икрой? А яйца-кокошт с шампиньоновым пюре в чашечках? А филейчики из дроздов вам не нравились? С трюфелями? Перепела по-генуэзски? Десять с полтиной? Да джаз, да вежливая услуга! А в июле, когда вся семья на даче, а вас неотложные литературные дела держат в городе, – на веранде, в тени вьющегося винограда, в золотом пятне на чистойшей скатерти тарелочка супа-прентаньер?.. Но довольно, ты отвлекаешься, читатель! За мной!..

Риторичний і водночас іронічний "захват" створюється тут широким залученням емоційних вигуків і питань, симетрично побудованих, що стають дедалі виразнішими, дедалі більше підвищують патетику висловлювання. Цьому сприяють численні повтори, анафоричне *а* в приєднувальному значенні, *да* – у подібній функції, парцеляції, використання висловлювання з особливим характером актуального членування (*А в июле, когда вся семья на даче...*), де темою є перша частина висловлювання до паузи, позначеною тире, першою ремою слугує словосполучення *тарелочка супа-прентаньер*, другою ремою – відокремлені обставини *на веранде, в тени вьющегося винограда* й невідокремлена – *в золотом пятне на чистойшей скатерти*. Подібні синтаксичні структури О. А. Иванчикова називає будовами з "внутрішньоструктурною" актуалізацією, логічним виділенням окремих синтагм (Иванчикова, 2001: 281).

Іронія підкреслена тут створенням протиріччя між змістом і не зовсім адекватною формою вираження (про "низький" предмет – їжу – оповідається патетично).

Водночас для Булгакова, як свого часу для Гоголя, точне позначення того чи того предмета, явища є обов'язковим, оскільки

позначуване – це частина відтвореного письменником світу. Воно ніби вихоплене із “живого життя” й одночасно розкриває різні його аспекти.

Фальш і брехня офіційних риторичних штампів викривається підкресленим зіставленням з простим і точним описом реального стану речей: безглуздо-метушливих дій і пропозицій відвідувачів ресторану Грибоєдова:

Да, взметнулась волна горя при страшном известии о Михаиле Александровиче. Кто-то суетился, кричал, что необходимо сей час же, тут же, не сходя с места, составит какую-то коллективную телеграмму и немедленно пошлет ее.

У структуру оповідного дискурсу залучаються словесні елементи, що йдуть безпосередньо від оповідача, який не сприймає офіційні форми висловлення співчуття у зв'язку із сумною подією, глузуливо-іронічно ставиться до них:

Но какую телеграмму, спросим мы, и куда? И зачем ее посылать? В самом деле, куда? И на что нужна какая бы то ни было телеграмма тому, чей расплющенный затылок сдавлен сейчас в резиновых руках прозектора, чью шею сейчас колет кривыми иглами профессор? Погиб он, и не нужна ему никакая телеграмма. Все кончено, не будем больше загружать телеграф.

Оцінки оповідача (нерідко позиціонує себе як московський балагур і дотепник) передбачають реакцію читача, а часом і формують її.

Висновки

У «Майстрі і Маргариті» створено художній світ, у якому смішне й серйозне, вигадка й реальність чітко не розмежовані. Створення такого ірреального, зрушеного світу зумовлене специфікою реалізації мовної гри в досліджуваному романі. Булгаков тут розвиває та вдосконалює гоголівський принцип поєднання дивного й смішного, комічного й блазеньського з потворним і страшним, гротескний малюнок, дошкульний тон комічного глузування. У фейлетонно-сатиричних «московських» розділах «Майстра і Маргарити» використано різні в експресивно-стилістичному плані форми мовлення, за якими не відчувається психологічного образу, і вся “натура” оповіді з'являється як об'єктивно подана, а не викривлена свідомістю оповідача.

Мовна позиція Булгакова багато в чому пояснюється протистоянням тоталітарній мові радянської епохи, мовним опором, критичним ставленням до радянської влади, до панівної ідеології, до тоталітарної моделі мови.

У романі широко використано принцип внесення "чужих" слів та висловлювань у дискурс оповідача, що експресивно й стилістично урізноманітнює його, додає йому глибини змістової перспективи, а також сприяє узагальненому сатиричному зображенню радянської дійсності зсередини.

Оповідач фейлетонно-сатиричних розділів нерідко обирає позу московського балакуна, який "живиться" сумнівною інформацією, що виходить із літературних кіл, й іронічно до неї ставиться. При цьому використовуються форми, подібні оповіді, що відбивають складну систему різноспрямованих настанов.

Весела магічна сила булгаковського сміху спрямована на висміювання тієї безглуздої дійсності, яку ідеалізувала офіційна радянська література. У «Майстрі і Маргариті» яскраво проявилися ознаки того, що Бахтін називав "карнавальним світовідчуттям" і духом античної меніпеї.

У перспективі плануємо проектувати постулати здійсненого аналізу на інші твори досліджуваного автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Бахтин, М.** (1972). *Проблемы поэтики Достоевского*. Москва: Худ. лит. 2. **Булгаков, М. А.** (1992). *Собрание починений в 5 т.* (Т. 5). Москва: Худ. лит. 3. **Иванчикова, Е. А.** (2001). Индивидуальный синтаксис Достоевского. В *Слово Достоевского* (с. 110–137). Москва: Азбуковник. 4. **Логический анализ языка. Языковые механизмы комизма.** (2007). Москва: Индрик. 5. **Нікіфорова, С. М.** (2008). Сатиричний дискурс у романі М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». (Автореф. дис. ... канд. філол. наук). Харків: Харк. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. 6. **Падучева, Е. В.** (1996). *Семантические исследования*. Москва: Языки русской культуры.

REFERENCES

1. **Baxtin, M.** (1972). *Problemy poe'tiki Dostoevskogo [The problems of Dostoevsky's poetics]*. Moskva: Xud. lit. [in Russian]. 2. **Bulgakov, M. A.** (1992). *Sobranie pochinenij [Collected Works]*. (V. 5). Moskva: Xud. lit. [in Russian]. 3. **Ivanchikova, Ye. A.** (2001). Individual'nyj sintaksis Dostoevskogo [The Individual Syntax of Dostoevsky]. In *Slovo Dostoevskogo [The Word of Dostoevsky]* (pp. 110–137). Moskva: Azbukovnik [in Russian]. 4. **Logicheskij analiz yazyka. Yazykovye mexanizmy komizma [Logical analysis of language. Language mechanisms of the comic]**. (2007). Moskva: Indrik [in Russian]. 5. **Nikiforova, S. M.** (2008). *Satyrychnyj*

dyskurs u romani M. O. Bulhakova «Maister i Marharyta» [Satirical discourse in Bulgakov's novel «The Master and Margarita»]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Kharkiv: Khark. nats. ped. un-t imeni H. S. Skovorody [in Ukrainian]. 6. **Paducheva, Ye. V.** (1996). *Semanticheskie issledovaniya [Semantic research]*. Moskva: Yazyki russkoj kul'tury [in Russian].

Нікіфорова Світлана Миколаївна – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри іноземних мов, Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова; вул. Маршала Бажанова, 17, м. Харків, 61000, Україна.

Tel.: +38-066-786-62-38

E-mail: nikiforovasvetlana719@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-5471-6835>

Nikiforova Svitlana Mykolaivna – Candidate of Philological Sciences (Ph.D.), Docent, Associate Professor at the Department of Foreign languages, O. M. Beketov Kharkiv National University of Urban Economy; 17 Marshala Bazhanova Str., Kharkiv, 61000, Ukraine.

Надійшла до редакції 6 березня 2021 року

CITATION

ДСТУ 8302:2015: Гулак А. Т., Нікіфорова С. М. “Сміхове” слово в романі М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». *Лінгвістичні дослідження: зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту імені Г. С. Сковороди*. Харків, 2021. Вип. 54. Ч. II. С. 88–98. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.09>

APA: Гулак, А. Т., & Нікіфорова, С. М. (2021). “Сміхове” слово в романі М. О. Булгакова «Майстер і Маргарита». *Лінгвістичні дослідження*, 54 (II), 88–98. DOI: <https://doi.org/10.34142/23127546.2021.54.2.09>